

Ἡ πικρία μας εἶναι νόμιμος καὶ ἐννόητος. Ὅμως τὰ μεγάλα ἐκεῖνα κλέα οὐδεμία πικρία, οὐδεμία ἀπογοήτευσις, ἐπιβουλὴ ἢ τῆς τύχης στροφὴ δύναται νὰ ἀμαυρώσῃ. Θὰ παραμείνουν ἔσαεὶ εἰς τὸν αἴθριον Ἑλληνικὸν οὐρανὸν φωτεινὰ σημεῖα ἀφθίτου δόξης — ἀκατάλυτα ἐχέγγυα μιᾶς ὀφειλομένης ἐπανορθώσεως.

Ἐντολῇ τῆς Συγκλήτου ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Ἀγγελὸς Τερζάκης θὰ εἴπῃ τὸν προσήκοντα πανηγυρικὸν λόγον μὲ θέμα: «Ἡ φιλοπατρία ὡς ἔννοια δυναμικὴ».

Η ΦΙΛΟΠΑΤΡΙΑ ΩΣ ΕΝΝΟΙΑ ΔΥΝΑΜΙΚΗ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἐδῶ καὶ τριαντατέσσερα χρόνια, νύχτα τῆς 26ης πρὸς τὴν 27ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 1940, ἡ Ἰταλικὴ Πρεσβεία Ἀθηνῶν ἔδινε μιὰ πολὺ θερμὴ δεξίωσις. Ὁ περιγυρὸς εἶταν βασικὰ καλλιτεχνικός: Οἱ δύο θίασοι, δραματικὸς καὶ λυρικός τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου, μαζὶ μὲ τὴ διοίκηση τοῦ Ἰδρύματος. Αἰτία τῆς γιορτῆς ἡ παρουσία στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα τοῦ Ἀντόνιο Πουτσίνι, γιοῦ τοῦ διάσημου συνθέτη τῆς «Μαντὰμ Μπατερφλάυ». Τὴν πρόσκλησίν του στὴν Ἑλλάδα εἶχε προκαλέσει ὁ πρεσβευτὴς Γκράτσι, γιὰ ν' ἀναθερμανθοῦν οἱ πνευματικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς σχέσεις τῶν δύο χωρῶν. Ὁ γιὸς Πουτσίνι εἶχε ἔρθει δύο ἡμέρες πρὶν καὶ εἶχε παρακολουθήσει τὴν παράστασι τοῦ φημισμένου ἔργου τοῦ πατέρα του ἀπὸ τὸ λυρικὸ τμήμα τοῦ τότε Ἐθνικοῦ Θεάτρου. Μετὰ τὴν παράστασι, στὴν πρεσβεία, πάνω στὸ κεντρικὸ μεγάλο τραπέζι τῆς αἴθουσας μὲ τὰ ἐδέσματα, οἱ καλεσμένοι μποροῦσαν ν' ἀποθαυμάσουν ἀδελφωμένες δύο σημαιοῦλες τῶν ἀντίστοιχων χωρῶν.

Στὸ σημεῖο τοῦτο, τὸ ἀρχικὸ ὡστόσο, θὰ ζητήσῃ τὴν ἄδεια ὁ ὀμιλητὴς νὰ παρεμβάλῃ μιὰ προσωπικὴ του ἐντύπωσις. Ὑπάρχουν, ὅπως ξέρουμε ὅλοι, πράγματα ποὺ ὅταν τὰ γράφουμε ἢ τὰ λέμε, φαί-

νονται άστειά, όταν όμως τὰ ζοῦμε, νιώθουμε νὰ ἔχουν μιάν ἐνάργεια παράδοξη, ἀποκαλυπτική. Τέτοιο καὶ τὸ στιγμιότυπο πὸν θὰ παρουσιάσω τώρα.

Ἡ εὐφορία πὸν ἐπικρατοῦσε ἐκεῖνο τὸ βράδι τοῦ Ὀκτωβρίου 1940 στὴν ἰταλικὴ δεξίωση εἶτανε σπάνια. Ὁ πρεσβευτὴς Γκράτσι, βάζοντας κατὰ μέρος κάθε ἐθιμοτυπία, περιποιόταν τοὺς καλεσμένους του μ' ἐνθουσιασμό, διαχυτικότατος, τοὺς σερβίριζε ὁ ἴδιος. Ἡ συγκέντρωση, καθὼς γινόταν μετὰ τὴν παράσταση, ἄρχισε ἀργά, συνεχίστηκε ὡς τὶς μικρὲς ὥρες τῆς νύχτας. Κάποια στιγμή, ὁ ἀποψινὸς ὀμιλητὴς, διοικητικὸς λειτουργὸς τότε τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου, περιφερόταν ἀφρόντιστα στὶς πάμφωτες αἰθουσες, όταν ἐνίωσε νὰ καθηλώνεται ἀπὸ μιάν ἀλλόκοτη εἰκόνα.

Μέσα σὲ μιάν αἶθουσα συμπτωματικὰ λιγοςύχναστη ἐκείνη τὴ στιγμή, μπροστά του, σ' ἀπόσταση τριῶν βημάτων, βλέπει ἀκίνητο τὸν πρεσβευτὴ Γκράτσι. Εἶταν ἀγνώριστος. Καμμιά σχέση μὲ τὸν πρὶν, ἀλλὰ καὶ σὲ λίγο πάλι, τόσο πρόσχαρο διπλωμάτη. Ὁλομόναχος ἐκείνη τὴ στιγμή, κοντόχοντρος καθὼς εἶταν, εἶχε σταθεῖ λοξά, μὲ χαμηλωμένο μέτωπο καθὼς τοῦ ταύρου, καὶ κάρφωνε ἔντονα στὸν ἀποψινὸ ὀμιλητὴ ἓνα βλέμμα σκοτεινὸ, βαρὺ, ἐπίμονο. Δὲν τὸ ἀπόσυρε οὔτε ἀφοῦ εἶδε πὼς τὸν κοιτάζουν. "Ἄμεση προσωπικὴ γνωριμία μεταξύ μας δὲν ὑπῆρχε, ἢ τυπικὴ μονάχα. Δὲν ἤμουν ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ καλεσμένου Καλλιτεχνικοῦ Ὄργανισμοῦ. Ἡ ψυχολογία μᾶς λέει πὼς συμβαίνουν στὴ ζωὴ μας πράγματα σπουδαῖα πὸν ὁ «πανδαμάτωρ Χρόνος» τ' ἀπαλείφει γρήγορα, ἐνῶ ὑπάρχουν ἄλλα, φαινομενικὰ δίχως σημασία, πὸν ἀγνωστο γιὰτὶ ἐγγράφονται βαθειὰ στὴ μνήμη μας, βαραίνουν σὰ χρησιμοί. Ἡ ἐντύπωση ἀπὸ τὸ βλέμμα ἐκεῖνο τοῦ Γκράτσι παρακολούθησε τὸν ὀμιλητὴ ὅλη τὴ νύχτα καὶ τὸ ἐπόμενο εἰκοσιτετράωρο. Δὲν ἀποσαφηνίστηκε — καὶ πάλι ὄχι ἐντελῶς — παρὰ μόνον ὅταν, χαράματα τῆς 28ης, ἓνα τηλεφώνημα ἦρθε νὰ μοῦ ἀναγγεῖλει τὴν ἀγνωστη ἀκόμα τὴν ὥρα ἐκείνη στὴν ἐλληνικὴ πρωτεύουσα ἰταλικὴ εἰσβολή.

Στὸ διάστημα πὸν οἱ Ἕλληνες καλεσμένοι κυκλοφοροῦσαν ἀμέ-

ριμνα στίς αΐθουσες ὑποδοχῆς τῆς ἰταλικῆς πρεσβείας, πέρα ἀπὸ τοὺς σκοτεινοὺς διαδρόμους τῆς, κλεισμένοι στὰ γραφεῖα, δύο γραμματεῖς ἀποκρουπτογραφοῦσαν τὸ τελεσίγραφο πὸν ἐρχόταν κατὰ δόσεις, τηλεγραφικῶς, ἀπὸ τῆ Ρώμης, γιὰ νὰ ἐπιδοθεῖ ἀπὸ τὸν Γκράτσι στὸν Ἕλληνα πρωθυπουργὸ τὴν 28η, στίς τρεῖς τὸ πρωῖ.

Τί δὴλωνε τὸ αἰνιγματικὸ ἐκεῖνο βλέμμα τοῦ Γκράτσι; Ἔντονη αὐτοσυγκέντρωση; Ἐσωτερικὴ ἀγωνία; Ἐνοχὴ; Τύψη; Ἄν τὸ συσχετίσουμε μὲ τὰ τιμητικὰ γιὰ τὸ ἦθος τοῦ Ἰταλοῦ διπλωμάτη Ἀπομνημονεύματα πὸν ἐκεῖνος ἔγραψε ἀργότερα, πρέπει νὰ συμπεράνουμε κάτι τέτοιο. Ἄλλωστε τί νὰ ἔβλεπε ὁ Γκράτσι στὸν καλεσμένο του, τὸν τότε νέον; Τὸ πολὺ-πολὺ ἓναν ἐκπρόσωπο τῆς γενιᾶς πὸν μεθαύριο θὰ ἐπιστρατεύοταν γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὴν εἰσβολή. Εἶταν βλέμμα ἀπὸ τὰ ἔγκατα, ἐξωτερικὰ τυφλό, πὸν φανέρωνε ἀκούσια τὸ βάρος μιᾶς ψυχῆς. Μόνον ἡ ἐφιαλτικὴ διαίσθηση τοῦ Ντοστογιέφσκι ἔχει συλλάβει κάτι τέτοιες εἰκόνας, φορτωμένες μὲ βουβή, ἐφιαλτικὴ εὐγλωττία. Θαρῶ πὼς θὰ φωτίσουμε ἀναδρομικὰ τὴ στιγμὴ ἐκείνην, ἂν ποῦμε πὼς ἡ φασιστικὴ ἐπίθεση ἐτοιμαζόταν — γιὰ μερικοὺς, τουλάχιστον, ἀξιωματοὺς τῆς γειτονικῆς μας χώρας — μέσα σὲ μιὰν ἐπίγνωση ντροπῆς.

Ἡ 27η Ὀκτωβρίου, Κυριακὴ, πέρασε στὴν Ἀθήνα ἡρεμῆ. Ἡ νύχτα πρὸς τὴν 28η, στὴν Ἠπειρο, στὰ Γιάννινα, εἶταν βροχερὴ πολὺ. Ἄργα τὸ βράδι, στὸ οἶκημα τῆς Ὀγδόης Μεραρχίας, συνεργάζονταν ὁ Διοικητὴς τῆς μὲ τὸν Ἐπιτελάρχην του καὶ τὸν Διοικητὴ τοῦ III Γραφείου, τοῦ Γραφείου Ἐπιχειρήσεων. Ἡ κατάστασις γι' αὐτοὺς, πὸν κάτι ἤξεραν, εἶταν σοβαρὴ. Δύο ἡμέρες πρὶν εἶχε τηλεφωνήσει ἀπὸ ψηλά, τὴν Πίνδο, ὁ συνταγματάρχης Δαβάκης, πὸν ἀντίκρου του τὰ ἰταλικὰ τμήματα εἶχανε πάρει διάταξις ἐπιθετικῆς. Ἡ πληροφορία ἐπιβεβαιώθηκε σὲ λίγο ἀπὸ μηνύματα τοῦ μετώπου τῆς Ὀγδόης Μεραρχίας. Στίς προφυλακές, ἀκουγόταν μέσα στὴ νύχτα ἀδιάκοπο κύλισμα, μακρὸσυρτη βροντὴ ἀπὸ ἄρματα μάχης καὶ βαρὺ πυροβολικὸ πὸν ἀνέβαιναν στὴν ὀρθοτικὴ γραμμὴ. Ὁ μέραρχος πῆρε ἀμέσως στὸ τηλέφωνο τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο, εἶπε: «— Ἡ προσωπικὴ μου γνώμη εἶναι

πὼς αὐριο πρωῖ, ἢ κι ἀπόψε τῆ νύχτα, θὰ ἔχουμε ἰταλικὴ ἐπίθεση». Ὑστερα ἀπὸ σύντομη στιχομυθία, προσέθεσε : «...Μπορῶ νὰ βεβαιώσω μὲ κάθε πεποίθηση πὼς οἱ Ἴταλοὶ δὲν θὰ περάσουν τὸ Καλπάκι».

Ἀνέβηκε νὰ κοιμηθεῖ μετὰ τὰ μεσάνυχτα, ἀφοῦ πιά εἶχε δώσει τηλεφωνικῶς στὴν προκάλυψη τὶς ἀναγκαῖες ὁδηγίες. Τὸν ξύπνησαν στὶς τέσσερες καὶ τέταρτο τὸ πρωῖ. Τὸν ζητοῦσαν ἐπειγόντως στὸ τηλέφωνο ἀπὸ τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο. Τὸν πληροφοροῦσαν πὼς ἡ ὥρα τρεῖς τῆ νύχτα εἶχε ἐπιδοθεῖ στὸν πρωθυπουργὸ ἰταλικὸ τελεσίγραφο πὸν δήλωνε ὅτι, ἂν δὲν γίνονταν δεκτοὶ οἱ ὄροι του, ἡ ἰταλικὴ ἐπίθεση θ' ἄρχιζε στὶς 6 τὸ πρωῖ

Ἄρχισε στὶς πεντέμιση.

* * *

Ἐδῶ, κλείνεται τὸ προοίμιό μας. Ἄν σταθήκαμε γιὰ μιὰ στιγμή στὰ νυχτερινὰ περιστατικὰ τῆς Ὀγδῆς Μεραρχίας, σὲ συσχετισμὸ μὲ τοῦ Ἀποσπάσματος Πίνδου, αὐτὸ ἔγινε γιατί, σύμφωνα μὲ τὸ στρατηγικὸ σχέδιο τοῦ Βισκόντι Πράσκα, ἐκεῖ θὰ ἐκδηλωνόταν — κ' ἐκδηλώθηκε — ἡ κύρια ἐπίθεση τοῦ ἐχθροῦ. Οἱ ἄλλες δύο ἐπιθέσεις, στὶς πτέρυγες τοῦ μετώπου, βόρεια καὶ νότια, θὰ εἶταν παραπλανητικές. Δὲν πρόκειται ὁμως τώρα νὰ ἐπαναλάβουμε τὰ πασίγνωστα, ὅσο κι' ἂν ἡ περίσταση τὸ δικαιολογεῖ. Ἐπέτειος θὰ πεῖ βέβαια ἐπανάληψη, καὶ ἡ ἐπανάληψη γιὰ νὰ μὴ γίνεται τυπικὴ, ἀπλὴ ὑπόμνηση ἢ κενὴ ρητορεία, πρέπει νὰ συσχετίζεται στενὰ μὲ τὸν Χρόνο πὸν κυλάει στὸ μεταξύ, νὰ φωτίζεται κάθε φορὰ ἀπὸ μιὰ νέα ἐστία, ὄργανικὸ δημιούργημα τοῦ ζωντανοῦ γίνεσθαι. Μέσα στὰ 34 χρόνια πὸν ἔχουν κυλήσει ἀπὸ τὰ δύο προηγούμενα στιγμιότυπα, ἔχουν πολλά, πάρα πολλά μεσολαβήσει. Ὁ κόσμος ἄλλαξε ὄψη, ἐξωτερικὰ κ' ἐσωτερικὰ. Ἡ ψυχολογία, ἐμᾶς τῶν ἰδίων πὸν ζήσαμε ἐκεῖνες τὶς στιγμὲς, ἔχει ἀλλοιωθεῖ εἴτε τὸ συνειδητοποιοῦμε εἴτε ὄχι. Τὰ φρονήματά μας δοκιμάστηκαν, οἱ ἀντιδράσεις μας διαφοροποιήθηκαν. Τί νὰ πεῖ κανένας πιά γιὰ τοὺς σημερινοὺς νέους, πὸν τότε δὲν εἶτανε γεννημένοι, πὸν οἱ γονεῖς τους

δὲν εἶχανε κὰν παντρευτεῖ. Οἱ νέοι αὐτοὶ ἔχουν ἀκούσει, διδαχτεῖ, διαβάσει, γιὰ κάποιο «ἔπος» πὸν ξετυλίχτηκε στὰ 1940-45, ἕναν τίτλο τῆς πατρίδας τους ἀναφαίρετον· ἀλλὰ ὅ,τι αὐτοὶ γνώρισαν ὡς συνέχεια, δὲν μοιάζει νὰ βρίσκεται σὲ λογικὴ ἀλληλουχία μ' ἐκεῖνον τὸ θρυλο. Ἔτσι, εἶναι σάμπως ἕνα ρῆγμα νὰ μεσολάβησε, κάτι κρίσιμο, πὸν κάνει εἴτε τὴ συνέχεια παράλογη εἴτε τὸ θρυλο μῦθο. Καὶ μῦθο δὲν λέμε ἐδῶ τὸ ἐξιδανικευτικὸ παραμῦθι· λέμε τὴν ἐξηρμένη σὲ τρίτη διάσταση, διάσταση ὕψους, ἀλήθεια, γιὰ λόγους ὅμως συναισθηματικούς ἢ ρωμαντικὰ πατριωτικούς, ἢ καὶ παρηγορητικούς μονάχα, ἐπειδὴ ἡ συνέχεια τραυμάτισε, ἀδίκησε, ἐξέθεσε τοὺς ἄμεσους προγόνους.

Τοὺς νέους λοιπὸν πρέπει πάνω ἀπ' ὅλα νὰ ἔχουμε στὸ νοῦ μας, γιὰ αὐτονῶν ἠθικὴ κληρονομιά εἶναι τὸ 1941. Αὐτοὶ θὰ κρίνουν ἄν, φεύγοντας, τοὺς ἀφήσαμε κάτι θετικό. Μὲ τὸ κεφάλαιο τοῦτο γιὰ μέτρο θὰ κρίνουν καὶ τὰ διδάγματα τῆς ζωῆς καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς Ἱστορίας καὶ τὴν ποιότητα τῆς πολιτικῆς, τὴ μορφὴ καὶ τὸ ἦθος τοῦ σύγχρονου κόσμου, τὸ μέγεθος τῶν ὑπερμεγάλων, τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ τῶν γεωγραφικὰ μικρῶν.

Ἐπιπλέον τρυπανοκρουσία κάθε χρόνο γιὰ τὸ 1940 σημαίνει ὑποκειμενικὴ ἀντάρχεια γιὰ μᾶς πὸν τὸ ζήσαμε. Βέβαια, τὸ βίωμα ἐκεῖνο μᾶς γεμίζει, οὔτε λόγος! Μπορεῖ ὡς ἕνα σημεῖο καὶ νὰ φρονηματίζει τοὺς νεώτερους. Μὴ ξεχνᾶμε ὅμως ὅτι ζοῦμε σὲ καιροὺς ἀδυσώπητους. Δὲν ἀρκεῖ νὰ νιώθουμε προσωπικὰ δικαιωμένοι, πρέπει καὶ νὰ ἔχουμε δικαιώσει τὸ ἴδιο τὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς.

* * *

Εἶναι παράδοση πὸν φτάνει στὰ ὄρια τοῦ κοινοῦ τόπου νὰ περιγράφεται, νὰ ἐξαίρεται, νὰ ἐξυμνεῖται ἡ ψυχολογία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τὰ χαράματα τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940. Νὰ σημασιολογεῖται ἔτσι πὸν νὰ φωτιστεῖ ὅ,τι ἐπακολούθησε στὰ πολεμικὰ πεδία. Χωρὶς ν' ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὴν παράδοση, πὸν ἔχει τὸ νόημά της, θὰ κοιτά-

ξουμε μήπως μπορούμε να τῆς ἀποσπάσουμε κάποιες ἀρχές με νόημα θετικότερο ἀπὸ τοῦ πανηγυρισμοῦ. Καὶ πρῶτα τ' ὀλοφάνερο.

Ἡ ἔντονη, ἀπροσδόκητη εὐφορία ποὺ ἀπετέλεσε τὴν πρώτη ἀντίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στὸ ἄγγελμα ὅτι ἀπάντηση στὸ τελεσίγραφο καὶ στὴν εἰσβολὴ εἶταν ὁ πολεμικὸς συναγερμὸς, εἶχε χαρακτῆρα σύνθετο κάτω ἀπὸ τὴ λαμπερὴ τῆς ὁμοιογένεια. Τὰ συνθετικά τῆς στοιχεῖα εἶναι γνωστά: Ἡ ἐθνικὴ ἀξιοπρέπεια, ἡ βαθεῖα ἱστορικὴ συνείδηση ποὺ ξυπνάει, ἡ φιλοπατρία, ἡ περηφάνεια ποὺ δοκιμάζει ἕνας λαὸς ὀλιγάριθμος, ὅταν βλέπει τὸ ἀγνὸ ἦθος του ν' ἀντιπαραβάλλεται μετὰ τὴ βουλιμία ἑνὸς τυπικὰ μεγάλου. Σ' αὐτά, ἄς προσθέσουμε τὸ δύσκολο σ' ἀνάλυση ἑλληνικὸ λαϊκὸ γνῶρισμα ποὺ τὸ λέμε λεβεντιά, καὶ ποὺ σημαίνει, πέρα ἀπὸ τὸ ἀρρενωπὸ ἦθος, τὴ γενναϊόκαρδη παραδοχὴ τῆς δραματικῆς οὐσίας μιᾶς ζωῆς ταγμένης ἔτσι ἢ ἄλλιῶς στὸ Χάρο. Μιὰ περιφρόνηση γιὰ τὸν ἄγονο θρῆνο, μιὰ πρόθυμη, ἀνέμελη προσεπικύρωση τῆς φυσικῆς νομοτέλειας. "Ὅχι μοιρολατρικὴ ἐγκαρτέρηση, ὄχι παθητικὴ ὑποταγή. "Ἐντιμη, θαρραλέα τήρηση τοῦ ἄγραφου συμβολαίου ποὺ συντάσσεται μετὰ τὴν ἴδια τὴ γέννησή μας. "Ἄν ὁ Νίτσε, ποὺ πάσχισε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ νὰ καταγράψει σὲ κώδικα ἦθους τὴ φαινομενικὴ ἀντίφαση: πρόσχαρη κατάφαση στὴν τραγωδία τῆς Μοίρας, ἂν λοιπὸν ὁ Νίτσε ἤξερε τὸν ἑλληνικὸ ὄρο λεβεντιά, θὰ κουραζόταν ἴσως λιγότερο, θὰ τὸν χρησιμοποιοῦσε.

Σὲ κατώτερο κάπως ἐπίπεδο ἀπὸ τῆς λεβεντιάς, βρίσκουμε τὸν ἄλλον ἐπίσης νεοελληνικὸ ὄρο «φιλότιμο». "Ἐναν καιρὸ εἶχε πολὺ περισσότερη σημασία, πέραση, ἀπὸ τώρα— ἄς μὴ φοβηθοῦμε νὰ τ' ὁμολογήσουμε. "Ἀδιάφορο! Στὰ 1940 εἶταν ἀκόμα κάτι ἀκμαῖο. "Ἐπесе κι αὐτό, ὡς ἕνα σημεῖο, θῦμα τοῦ Μεγάλου Πολέμου, ποὺ πονήρησε τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς ἔκανε ἄδρῳσα πρακτικούς. "Ἐπειτα γιὰ νὰ κατηγορήσουμε τὸν Νεοέλληνα, μέσα σ' ἕναν κόσμον μ' ἐμβληματὸν τοῦ ὑψηλοῦ ἐπίπεδο τὴν ἀφιλοτιμία; Τὰ ἄτομα δὲν τὰ διαπαιδαγωγοῦν τὰ Ὑπουργεῖα Παιδείας; τὰ διαπλάθουν οἱ διεθνοῦς ἐπιπέδον ἡγεσίες, ποὺ διαμορφώνουν τὸν κόσμον, ποὺ κόβουν τὴ στολὴ γιὰ τὶς διάφορες ἰδεολο-

γίες, μιᾶς κι ἐπιμένουν στὸν ἰσχυρισμὸ πὼς ἔχουν ὅλες τους ἰδεολογικὸ ἀντίκρουσμα.

* * *

Ἡ φιλοπατρία, ἂν εἶναι γνώρισμα αὐθεντικὰ ἀνθρώπινο, δὲν ἔχει καὶ τὸν πηγαῖο χαρακτήρα πὸ τοῦ ὑποθέτει κανένας. Πρῶτα - πρῶτα ἄς μὴν ξεχνᾶμε πὼς καὶ σήμερα ἀκόμα ὑπάρχουν λαοὶ νομαδικοί, δίχως τὸ ψυχικὸ βᾶθρο μιᾶς πατρίδας. Ἐπειτα, ἡ γεωγραφικὴ ἐγκατάσταση, ἡ προσήλωση σ' ἓνα κομμάτι γῆς, δὲν χαρακτήρισε πάντοτε τὸν ἄνθρωπο, δὲν φαίνεται ν' ἀνήκει στὴν ἀρχέγονη ψυχὸσύνθεσή του. Ἀναγκασμένος νὰ γυρεῦει τὴν τροφὴν τοῦ ὄπου τὴ βρεῖ, μὲ τὸ κνήγι ἢ μὲ τὸ ψάρεμα, ὁ ἀπώτατος πρόγονός μας ἀλώνιζε τὸν γύρω του κόσμον σταματώντας τὸ πολὺ - πολὺ σὲ σημεῖα τυχαῖα γιὰ νὰ περάσει τίς νύχτες του, τὸν βαρὺ χειμῶνα, ἢ γιὰ νὰ ξαποστάσει. Ὁ κόσμος γύρω εἶταν μεγάλος καὶ τὸ ἀνθρώπινο γένος λιγοστό. Μόνον ἀργότερα, κάποιες πατριῆς διάλεξαν ὀρισμένους περιοχὰς γιὰ νὰ κατασταλάξουν, νὰ στήσουν τίς ἐστίες τους, νὰ καλλιεργήσουν τὴ γῆ. Τὸν κνηγὸ τὸν διαδέχεται ὁ καλλιεργητὴς. Καὶ τότε ἀρχίζει μιὰ ἀνυποψίαστη ἀπὸ τοὺς ἴδιους διαδικασίᾳ, ψυχολογικὴ καὶ φυσιολογικὴ. Ἐδῶ, βέβαια, ὑπεραπλουστεύουμε μακροαῖωνες καὶ σύνθετες διαδικασίαι . . .

Ἡ γῆ πὸ φιλοξένησε τοὺς μακρυνοὺς ἐκείνους προπομποὺς μας, δείχτηκε, βαθμαῖα, γόνιμη στὴ δημιουργία μέσα τους μιᾶς ἔννοιας ἀπρόβλεπτης, ἑνὸς πνευματικοῦ εἰδώλου. Ὅχι μόνον γιὰ τὴ βρήκανε ἱκανὴ νὰ τοὺς διατρέφει. Ὅχι μόνον ἐπειδὴ ἀποκρυστάλλωσε στὴ θολὴ συνείδησή τους, ἓνα ἀρχέτυπο μνήμης καὶ ἰδιοκτησίας. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀποδείχτηκε ἐμφορημένη ἀπὸ μιὰ παράδοξη ἰδιότητα: νὰ παίρνει καὶ νὰ δίνει. Ἐπαιρνε τὸν ἰδρῶτα τοῦ καλλιεργητῆ καὶ τοῦ ἔδινε καρπούς· ἔπαιρνε τὴ ζωὴν τοῦ καὶ τοῦ ἔδινε βωμούς, ἔπαιρνε τοὺς νεκροὺς τοῦ καὶ τοῦ ἔδινε βάθος ψυχῆς, μνήμη, εὐλάβεια, προσήλωση στὸ χῶμα ὄπου οἱ γεννήτορες εἶταν θαμμένοι. Ἀπὸ ἔδαφος ἔγινε ἀγκαλιά. Ὡς ἀντικείμενο ἐλεύθερης ἐκλογῆς, ἔπειτα, ἀπαιτοῦσε ἀγάπη, ἀφοσίωση.

Ἄρχισε τέλος νὰ διαμορφώνει τὸν κάτοχό της σύμφωνα μὲ δικά της κλιματολογικὰ πρότυπα : νὰ τὸν κάνει ξανθὸν ἢ μελαχροινό, ψηλὸν ἢ μέτριον σ' ἀνάστημα, ἀπαλὸν ἢ τραχύ, ρεμβαστὴ ἢ δραστήριον, ξεφαντωτὴ ἢ κλεισμένον στὸν ἑαυτό του. Εἶτανε σάμπως ἓνα χθόνιο πνεῦμα ν' ἀναδινόταν μέσ' ἀπὸ τὰ σπλάγχνα τῆς γῆς, νὰ ὄριζε σιγὰ - σιγὰ ἐκείνους πὺν τὴν ὀρίζουν.

Πάνω στὸ πρόσωπο τοῦ πλανήτη πολλοὶ λαοί, πολλὲς φυλές, πολλὲς ἐθνότητες ἔοριξαν ρίζες, ἀπέκτησαν πατρίδα· ἢ ἔννοια ὁμως «πατρίδα», μὲ ὅλο της μαζί τὸ βαθὺ τώρα πιά περιεχόμενο, προσδιορίστηκε γιὰ πρώτη φορά, συνειδητοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, τόσο πὺν νὰ ὑψωθεῖ σὲ ἠθικὴ ἀξία, ἐδῶ, στὴ γωνιά τοῦ κόσμου πὺν πατᾶμε. Σὲ καιρὸ πιά προχωρημένον πολιτισμικά, ἔρχεται νὰ μᾶς τὸ πεῖ τὸ πασίγνωστο χωρίο ἀπὸ τὸν «Κρίτων» τοῦ Πλάτωνος. Σ' αὐτὸ βλέπουμε ν' ἀποκρυσταλλώνεται κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅσα ἀπαριθμήσαμε πρίν. Βλέπουμε τὴν πατρίδα νὰ ἔχει γίνει ἔννοια κι ἀξία σεπτῆ. «Ἡ Μητέρα Γῆ διὰ τοὺς ἀρχαίους — γράφει ἀρχαιογνώστης δόκιμος ὁ Συκουτρῆς — δὲν εἶναι ἀπλῆ ποιητικὴ μεταφορὰ [...]. Ἰδιαιτέρως ὁμως τὸ αἶσθημα αὐτὸ τῆς προσκολλησέως πρὸς τὴν πατρικὴν των γῆν εἶχον οἱ Ἀθηναῖοι [...]. Καὶ ἡ ἀφοσίωσις αὐτῆ προσλαμβάνει ἓναν αὐτόχρημα θρησκευτικὸν χαρακτήρα. Καμμιάς ἄλλης ἐλληνικῆς πόλεως τὰ παιδιὰ δὲν ὀμιλοῦν μὲ τόσην κατάνυξιν, μὲ τόσην περιπάθειαν διὰ τὴν πατρικὴν των γῆν, ὅσον οἱ Ἀθηναῖοι ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς».

Ἡ γῆ αὐτῆ, ἡ πατρικὴ, ὑποχρεώνει, ἐμπνέει, διαπαιδαγωγεῖ, ὑπαγορεύει ὀρισμένο ἦθος, δεσμεύει. Ἡ πατρίδα, γιὰ τὸν Ἕλληνα τῆς ἀκμῆς — ἄς τὸ ξαναποῦμε κι ἄς τὸ ὑπογραμμίσουμε — εἶναι ἔννοια θρησκευτικὴ.

Ἐγινε τάχα τέτοια καὶ γιὰ ὅλους τοὺς λαοὺς, καὶ γιὰ πάντα ; Ἄνάγκη νὰ διακρίνουμε. Ἡ γεωγραφικὴ ἔννοια πατρίδα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ κοινὸ ἀνθρώπινο γνώρισμα μὲ περιεχόμενο πρακτικὸ, συναισθηματικὸ, ὅταν πρόκειται γιὰ πληθυσμοὺς ὄχι νομαδικούς. Ἐχομε ἰδεῖ τὴν ἔμπροκτῆ γι' αὐτὸ ἀπόδειξη σ' ὅλους τοὺς ἀμυντικούς πολέ-

μους πὸν ἀναφέρει ἡ Ἱστορία. Ἡ ἔννοια πατρίδα, ἔτσι, ἀντιπαραβάλλεται μὲ τὸ ἀρπαχτικὸ ὀρμέφυτο πὸν χαρακτηρίζει ἄλλους πληθυσμούς, ληστοςυντήρητους, ἐμφορημένους ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἐξωραϊστεῖ ἀργότερα λεκτικὰ σὲ «κατακτητικὸ πνεῦμα», «ἰμπεριαλιστικὴ τάση» κλπ. Δὲν θὰ ἀγνοήσουμε ἄλλωστε, γιὰ μιὰ μεθοδολογικὴ καὶ μόνον ἀπλούστευση, τὴν ἀντιφατικὴ ἀνθρώπινη φύση ἢ καὶ τὸ οἰκονομικὸ κίνητρο, πὸν κάνουν κάποτε εἰρηνικὲς πρὶν καὶ ὕστερα ἐθνότητες νὰ συμπεριφέρονται ἐπιθετικὰ σ' ὀρισμένους φάσεις τοῦ ἱστορικοῦ τους βίου. Ἐκεῖνο πὸν μᾶς χρειάζεται γιὰ νὰ φωτίσουμε ἐσωτερικὰ τὴν ἔννοια πατρίδα εἶναι κάτι ἄλλο.

Σὲ ποιὸν ἀνήκει αὐτὴ ἢ ἐμψυχωμένη περιοχή τῆς γῆς; Σὲ μιὰ κοινότητα ἢ σ' ἓνα ἄτομο; Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ αἶσθημα τῆς ἰδιοκτησίας στὴν εἰδικότερη, τὴν καθαρὰ νομικὴ ἐκδοχὴ τῆς, αὐτὴν πὸν ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴ θέληση τοῦ κτηματία νὰ χρησιμοποιεῖ καὶ νὰ διαθέτει τὸ χωράφι του ὅπως τὸν συμφέρει ἢ ὅπως τοῦ ἀρέσει, ἀνεξάρτητα καὶ ἀπὸ τὴ συναισθηματικὴ προσκόλλησι σὲ μιὰ γεωγραφικὴ περιοχὴ, μήπως ὑπάρχει κάποιο ἄλλο, ἀστάθμητο ἀλλὰ καὶ συστατικὸ γνώρισμα πὸν διαφοροποιεῖ κατηγορηματικὰ τὶς προσηλώσεις μεταξύ τους;

Ἐπάρχει, ναί. Μιὰ χώρα πὸν ἔχει κυρίαρχο ἓναν ἡγεμόνα τοῦ ἀπολυταρχικοῦ τύπου, μπορεῖ νὰ παρουσιάζει τὰ συμπτωματικὰ στοιχεῖα τῆς πατρίδας — τὸ «ἐδῶ γεννήθηκα», «ἐδῶ ζῶ», «ἐδῶ ἔχω θάψει τοὺς νεκροὺς μου» — δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ εἶναι πατρίδα μὲ τὴν οὐσιαστικὴ, τὴ βαρεῖα σημασίαν τοῦ ὄρου. Πρόκειται γιὰ ἰδιοκτησίαν κυριάρχου. Αὐτὸς τὴ διαθέτει ὅπως κρίνει: ξεσηκώνει πολέμους γιὰ νὰ τὴ μεγαλώσει, γιὰ νὰ κερδίσει προσωπικὴ δόξα, γιὰ νὰ τὴν κάνει ὕλικὰ πιὸ ἀποδοτικὴ. Φεουδάρχες, ἐλέω Θεοῦ μονάρχες, τύραννοι, δικτάτορες, δὲν ἀφήνουν περιθώρια στοὺς ἄλλους νὰ ἔχουν πατρίδα. Μπορεῖ νὰ προβάλλει ὁ κυρίαρχος τ' ὄνομά της σὰ σύμβολο, γιὰ ἔτσι τὸν συμφέρει, μπορεῖ νὰ τὸ ἀναγράφει σὲ λάβαρα, νὰ καλεῖ στὰ ὅπλα τὸν πληθυσμὸ, τοὺς ὑπηκόους του, γιὰ νὰ πᾶνε νὰ σκοτωθοῦν αὐτοὶ μὲ σκοπὸ νὰ κερδίσει ἐκεῖνος. Ὁ ἐξουσιαστὴς ὅμως, μὲ μόνη τὴν ὑπαρξή

του, απαλείφει τὴν ἔννοια καὶ τὴν ἱερότητα τῆς πατρίδας. Εἶδαμε πὼς ἡ ἔννοια αὐτὴ γεννήθηκε, συνειδητοποιήθηκε σ' ὅλη τὴ γνησιότητά της καὶ τὴν πληρότητά της σ' ὀρισμένη στιγμή τῆς Ἱστορίας καὶ κάτω ἀπὸ εἰδικὲς συνθῆκες. Κάτω ἀπὸ τὸ καθεστὼς τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας καὶ ἀπὸ πολῖτες ἐλεύθερους. Πατρίδα ὑπάρχει μόνον ἐκεῖ ὅπου ὁ λαὸς εἶναι κυρίαρχος.

Ἰδιοκτησία ἀφεντάδων στάθηκε ἡ Ἀσία, καὶ γιὰ τοῦτο ὁ δεσποτισμός της ἐξέφρασε τὸ ἀρνητικὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας. Στὴν Ἱστορία, ἡ ἔθνικὴ ψυχὴ διαμορφώνεται μαζὶ μὲ τὴ δημοκρατικὴ ἰδέα, δηλαδὴ μὲ τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα, μὲ τὰ δικαιώματα πὸ αἰσθητοποιοῦν τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια : Μὲ τὴν ἐλευθερία. Αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο. Φέρνει σὲ φῶς μιὰ σχέση ἀδυστηρὰ διαλεκτικὴ. Πατρίδα, δημοκρατία κ' ἐλευθερία θ' ἀποτελέσουν στὸ ἐξῆς ἔννοιες ἀλληλένδετες.

* * *

Γιὰ αἰῶνες ὀλόκληρους μετὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἡ ἔννοια πατρίδα εἶναι σὰ νὰ παθαίνει ὀλικὴ ἔκλειψη. Δὲν ὑπάρχει πατρίδα, ὅπως τὴν ἐννοοῦμε ἐδῶ, στὸ φεουδαρχικὸ Μεσαιῶνα, στὴν πολιτικὰ χαώδη, ἀναρχοῦμενη Ἀναγέννηση, στοὺς μετέπειτα χρόνους τῆς ἀπολυταρχικῆς μοναρχίας. Δειλά - δειλά ἡ ἔννοια, στὴν κατὰ προσέγγιση σημασία της, ἀρχίζει ν' ἀναφαίνεται στὸν 17ο αἰῶνα, ὅταν «πατριώτη» λένε οἱ Γάλλοι τὸν ἀφιερωμένο σ' ὅ,τι ἐνδιαφέρει τὸν λαό. Πότε ξανάρχεται στὴν ἐπιφάνεια ὁ ὄρος, πάνοπλος, ἀναβακχευμένος, μ' ἔμφαση ἰδιαίτερη, δραματικὴ ; Στὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὅταν ἓνας λαὸς ξεσηκώνεται γιὰ νὰ διεκδικήσῃ τὰ δικαιώματά του, τὴν ἴδια στιγμή, σὰν ἀπὸ ἔνστικτο, νοιώθει πὼς ἔχει ὄντοτητα, βᾶθρο, ρίζες, πατρίδα. «*Allons enfants de la Patrie*», θὰ εἶναι ὁ πρῶτος στίχος τοῦ ἐμβατήριου πὸν θὰ γίνῃ ὁ ἔθνικὸς ὕμνος τῆς Γαλλίας. Καὶ ἀκολουθεῖ ἄλλος στίχος, αὐτὸς βαρύτερος : «*Amour sacré de la Patrie*» : ἱερὴ ἀγάπη τῆς πατρίδας. Νὰ προσθέσουμε πὼς ἡ διακήρυξη αὐτὴ θ' ἀντιλαλήσῃ σὰ σάλπισμα, θὰ συναγείρῃ κάθε λογῆς ὑπόδουλους λαούς ; Εἶναι τὸ ξύπνημα τῶν ἔθνο-

τήτων, ἢ ἀξίωση κάθε λαοῦ προικισμένου μὲ αὐτοσυνείδηση νὰ διαθέ-
τει ἐλεύθερα τὸν ἑαυτό του. Πατρίδα κι ἀνεξαρτησία προβάλλονται
τώρα πιά σὲ σχέση μεταξύ τους ἀδιάσπαστη. Τραγὴ ἀπόδειξη γιὰ
μᾶς τὸ 1821.

Ἐκεῖνο πὸν θὰ ἐπακολουθήσει, εἶναι ἕνας νέος συσχετισμός : Ἡ
ἔννοια ἔθνος νὰ συνδέεται στενὰ μὲ τὴν πατρίδα. Ὁ ἀναχρονιστικὸς
σήμερα Μάρξ, πὸν θὰ πεῖ πὼς ὁ ἐργάτης δὲν ἔχει πατρίδα, θὰ ὑποδη-
λώσει ἔτσι, ἄθελά του, κάτι πὸν μᾶς εἶναι χρήσιμο ἐμᾶς σήμερα μὲ
ἄλλην ἔννοια : Γιὰ νὰ νιώθεις πὼς ἔχεις πατρίδα πρέπει νὰ διαθέτεις
ἀνθρώπινα καὶ πολιτικὰ δικαιώματα· αὐτὰ ὑλοποιοῦν καὶ στερεώνουν
τὸν ἐσωτερικὸ σύνδεσμο. Τὴν πατρίδα τὴν ἐκφράζεις καὶ σὲ ἐκφρά-
ζει. Εἶναι ἔννοια περήφανη : Ἐνσαρκώνεται σ' ἄτομα ἐλεύθερα, ὄχι
σ' ἀνδράποδα, δουλοπαροίκους.

Δὲν εἶναι ἐγωιστικὴ ἀξίωση νὰ σοῦ ἀνήκει ψυχικὰ ἢ πατρίδα γιὰ
νὰ τῆς ἀνήκεις. Λέμε «ἱερό» κάτι δεμένο μὲ τὴ βαθύτερή μας ὑπό-
σταση, μὲ τὸ μυστήριον τοῦ ὄντος, καὶ πὸν δηλώνει τὴ συστατικὴ μας
ἀνάγκη γιὰ εὐλάβεια. Ἡ πατρίδα εἶναι ὅπως τὸ κειμήλιο : Ἐχει ἀύ-
στηρὰ ὑποκειμενικὴ ἀξία, πὸν ὑπερβαίνει τὴν ὕλικότητα τοῦ ἀντικει-
μένου, θυμίζει, ὑποβάλλει, συγκινεῖ, τέλος διατυπώνει μιὰν ὁμολογία
ἐχέμυθα προσωπικῆ.

Σ' ἕνα κείμενο τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, χαρακτηριστικὸ, μὲ θέμα τὴν
κατάργηση τῆς δουλείας, ὁ Λαμαρτῖνος ἔχει γράψει : «Ἐπάρχουν δύο
εἶδη πατριωτισμοῦ. Ἐνας πὸν τὸν ἀποτελοῦν ὅλα τὰ μίση, ὅλες οἱ προ-
λήψεις, ὅλες οἱ ἀδρὲς ἀντιπάθειες πὸν τρέφουν οἱ λαοὶ ὁ ἕνας γιὰ τὸν
ἄλλο [...]. Ἐπάρχει ἕνας ἄλλος πατριωτισμὸς, πὸν τὸν ἀποτελοῦν,
ἀντίθετα, ὅλες οἱ ἀλήθειες, ὅλες οἱ δυνατότητες, ὅλα τὰ δικαιώματα
πὸν διαθέτουν ἀπὸ κοινοῦ οἱ λαοί. Σύμφωνα μ' αὐτὸν τὸν πατριωτισμὸ,
ἀγαπώντας πάνω ἀπ' ὅλα τὴ δική σου πατρίδα, ἀφήνεις νὰ ξεχειλί-
σουν ὅλες οἱ συμπάθειες πέρα ἀπὸ φυλές, γλῶσσες, σύνορα [...]. Αὐτὸς
εἶναι ὁ πατριωτισμὸς τῶν θρησκευμάτων, τῶν φιλοσόφων, τῶν μεγα-
λυτέρων πολιτικῶν. Εἴταν ὁ πατριωτισμὸς τῶν ἀνθρώπων τοῦ '89,

τῶν πατέρων μας [...]. Ναί, οἱ πατέρες μας ἔδειξαν σ' ἐμᾶς, στὰ '92, πὼς ὅσοι εἶχαν τὸ θάρρος ν' ἀγαπᾶνε τοὺς ἀνθρώπους, ἤξεραν καὶ νὰ πεθαίνουν γιὰ τὴν πατρίδα τους».

Χρειάζεται μήπως νὰ ἐξηγήσω τώρα ὅτι, στὰ 1940, ὁ φασιστικὸς τύπος φιλοπατρίας εἶταν τοῦ πρώτου εἴδους, ἡ ἑλληνικὴ φιλοπατρία τοῦ δεύτερου; Κατακτητικὸς, ἱμπεριαλιστικὸς, ἰταμὸς, ὑπερφίαλος ὁ φασισμὸς, πὸν εἶχε κιόλας ἀτιμάσει τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ στὰ ὑφίπεδα τῆς Αἰθιοπίας, στρεφόταν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1940 κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνικοῦ χώρου ὄχι ἀπὸ φυλετικὸ μῖσος ἢ πρόληψη, ἀλλὰ ἀπὸ κάτι λιγότερο συγγνωστὸ καὶ καθαντὸ καταγέλαστο: Γιὰ νὰ στεφανώσει μὲ δάφνες θεάτρου τὸ μέτωπο τοῦ Ντοῦτσε, νὰ τὸν ὑψώσει σὲ βᾶθρο αὐτοκρατορικό, ν' ἀναστήσει τὸν βρυνκόλακα τῆς ἱστορίας.— Ἐθῶοι στὸ βᾶθος, ἀφελέστατοι λαοί, ἄκακοι ὅπως ὁ ἰταλικὸς, πὸν ἀφηνόσαστε κάποτε νὰ σᾶς μεθάει, νὰ σᾶς συνεπαίρνει φύρδην-μίγδην ὁ μελοδραματικὸς οἴστρος, σὰν κοινὸ γαλαρίας!...

Βλέπουμε ἔτσι πὼς δὲν μπορεῖ νὰ μένει ἀνεπηρέαστη ἡ ἔννοια πατρίδα ἀπὸ ἐκείνους πὸν τὴν ἐκφράζουν ὡς ἐπικράτεια, πὸν τὴν κυβερνοῦν ὡς κράτος. Ἄν ἐκεῖνοι ἔχουν περιεχόμενο κοῦφο ἢ φαῦλο, ἀπάνθρωπο ἢ πονηρό, ἡ ἔννοια θὰ ξεπέσει στὴ συνείδηση τοῦ πολίτη. Ἄν, ἀπεναντίας, οἱ ἄρχοντες ἔχουν πρόσωπο καθαρὸ, συνείδηση ἄδολη, ἂν τρέφουν μέσα τους μιὰν εἰλικρινῆ, ἔντιμη φιλοπατρία, θὰ διαλάμψει στὰ μάτια ὀλονῶν ἡ αἴγλη τῆς. Ἐννοια, ὅπως εἶδαμε πρὶν, μὲ θρησκευτικὴ σχεδὸν διάσταση στὴν πρώτη ἄρτια σύλληψή τῆς, ἡ πατρίδα εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἰδέα ἀνθρώπινη, ζεστή. Εὐγενικὰ ἀνθρώπινη, γιὰτὶ δὲν γίνεται πρόσχημα σφετερισμοῦ, δουλοκτησίας. Ἐκφράζει μιὰ κοινή, συλλογικὴ συνείδηση καὶ μιὰν ὁμοψυχία, συνδέει σ' ἐνιαία προσήλωση ὄχι συμφέροντα ἀλλὰ ψυχές.

Ἐκκινημένη ἀπὸ τὸ ριζῶμα σὲ μιὰ περιοχὴ τῆς γῆς, σὲ μιὰ χώρα, ἡ ἰδέα τῆς πατρίδας ὠριμάζει σιγὰ-σιγὰ, βαθαίνει, ἀποπνευματώνεται. Γι' αὐτὸ καὶ παύει νὰ συγγέεται μὲ τὸ αἶσθημα τῆς ἰδιοκτησίας. Γίνεται βίωμα ἰδιόμορφο, γεμάτο ἐσωτερικὸς κραδασμὸς, πὸν πλαταί-

νον τὸ φυσικὸ χῶρο καὶ τὸ φυσικὸ χρόνο, μεγεθύνονται σὲ εἶδωλο καθαρὰ ψυχικῆς ὑφῆς. Μνήμη, ἀλληλεγγύη, εὐλάβεια, ἔξαρση, ἴνδαλμα, ἡ πατρίδα θὰ ὑψωθεῖ τελικὰ σὲ κάτι σὰν ἀξία ποιητικῆ. Ὁχι θεωρητικῆ. Ζωτικὰ δημιουργικῆ. Ἡ πατρίδα ἔχει γίνεи ἔτσι ὁ συγκεκριμένος χῶρος, ὅπου ἀξιῶνεις νὰ πραγματοποιῶνται οἱ ἠθικὲς ἀξίες πὸν πιστεύεις καὶ πὸν σ' ἐκφράζουν. Οἱ ἀξίες οἱ ταυτισμένες μὲ τὴν ἴδια σου τὴν ὑπαρξή.

Σὲ νεότερες φάσεις τῆς ἱστορίας, ἡ ἰδέα τῆς πατρίδας θὰ περάσει ἀπὸ δοκιμασίες δύσκολες. Θὰ ξεστρατίσει καὶ θὰ διακλαδωθεῖ σὲ πρόληψη, φανατισμό, πάθος στενόκαρδο, καὶ τότε θὰ ἔχουμε τὸν σωβινισμό. Θὰ γίνεи ὄργανο στὰ χέρια ἐκμεταλλευτῶν, κερδοσκοπῶν, ἐμπόρων τοῦ πολέμου, πὸν θὰ τὴ διαβάλουν ἀσύστολα, σχεδὸν ἀνεπανόρθωτα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκαλέσουν ἀντιδράσεις μηδενιστικῆς. Καὶ θὰ ἰδοῦμε, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴ γνησιότητα τῆς βαθειᾶς φιλοπατρίας νὰ ὀρθῶνεται ἀπροσδόκητα σὲ χῶρες, ὅπου θὰ τὴ νομίσαμε ἄφανισμένην ὕστερα ἀπὸ ἐπίμονη κατεργασία μὲ βάση ἓνα δόγμα θεωρητικὰ διεθνιστικό. Στὴ Ρωσία, λόγου χάρη, μέσα στὸν Μεγάλον Πόλεμον. Δὲν εἶταν ἡ ἐθνικὴ ἰδέα ἢ μιὰ κοινωνικὴ ἰδεολογία αὐτὴ πὸν ἀντιστάθηκε μὲ πείσμα στὸν ναζιστὴ εἰσβολέα. Εἶταν ἡ λατρεία τῆς γῆς ἢ ὑψωμένη σὲ μυστικοπάθεια, μιὰ καταβολὴ προγονικῆ: Ἡ πατρίδα μὲ ὄλο τὸν αὐτόνομον, τὸν ψυχικὸν δυναμισμό τῆς.

Ἡ πατρίδα, ἔχει πεῖ ὁ κοινωνιολόγος *Durkheim*, «εἶναι τὸ ἀπαραίτητον πλαίσιον τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς». Πραγματικά: ἂν γεννηθήκαμε ἐφήμεροι, δὲν γεννηθήκαμε καὶ μετέωροι. Ἀπὸ χῶμα — λέει συμβολικὰ ἢ Ἐκκλησία — πλαστήκαμε καὶ θὰ ξαναγυρῶμε στὸ χῶμα. Ἀναγνωρίζεται ἔτσι ὄχι μόνον ἡ χθόνια μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ὁ ὀργανικός, ὁ μητρικὸς δεσμὸς τοῦ μὲ τὴ γῆ.

* * *

Ζοῦμε σὲ μιὰ στιγμὴ τῆς Ἱστορίας, ὅπου ἡ δύναμη τῶν πραγμάτων, ἀναγκαιότητες ἀπροσμάχητες, ἔχουν ἀναγάγει σὲ σύνθημα μιὰ νέαν

ιδέα : Οίκουμενισμός. Είναι, στην έσωτερική της άφεταιρία, τάση παρήγορη, γιατί ύπόσχεται τήν άμοιβαία κατανόηση τών ανθρώπων, τή διεύρυνση τοῦ όπτικοῦ πεδίου τους. Ἔρχεται μήπως σ' αντίθεση με τήν ιδέα τῆς πατρίδας ; Προορίζεται νά τήν παραμερίσει ; νά τή διαδεχτεῖ ;

Τολμῶ ν' άπαντήσω πῶς ὄχι. Οί εθνότητες, με ὅ,τι εἶχαν ἄλλοτε τὸ άποκλειστικό, τὸ μισαλλόδοξο, τὸ επιθετικό, μπορεῖ νά περάσουν μεσ' ἀπὸ τὸ μοιραῖο χωνευτήρι καὶ νά συνθέσουν κάτι σήμερα ἀπρόβλεπτο. Ἄλλά, ὅπως θά εἶταν ἀπελπιστικό νά φανταστοῦμε πῶς μιὰ μέρα ὅλοι δίχως ἐξαίρεση οἱ ἄνθρωποι θά ἔχουν τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πρόσωπο, τήν ἴδια φυσιογνωμία, κάτι πού θά τοὺς ἔκανε ἀντὶ ἐπώνυμα ἄτομα, ἀπρόσωπους ἀριθμούς, ἔτσι μποροῦμε νά εἴμαστε βέβαιοι καὶ πῶς οἱ πατρίδες δὲν θά δύσουν. Θά διαπλάθουν πάντοτε ἢ καθεμιὰ τὰ παιδιά της μέσα στή μήτρα της, με τὸν οἶστρο πού δίνει σφραγίδα στήν προσωπικότητα. Γίνεται ἐδῶ μιὰ αὐτόματη διάκριση πατρίδας καὶ φυλῆς. Ὁ σωβινισμός ὀδήγησε στὸ ρατσισμό. Ἡ πατρίδα εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τέτοιες παρενέργειες.

Ἔχει λοιπὸν μέλλον ἢ φιλοπατρία μέσα σ' ἓναν κόσμον πού ἀποχρωματίζεται σταθερά, τυποποιεῖται ; Ἔχει, καὶ θά ἔχει ἐνόςω ὁ ἄνθρωπος θά γεννιέται φυσιολογικά ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, τὸ κάθε παιδί ἀπὸ μιὰ μάννα. Ἄλλά καὶ δεσμός μητέρας καὶ παιδιοῦ εἶναι ἡ φιλοπατρία, γι' αὐτὸ καὶ περιέχει δύο βασικά γνωρίσματα : τήν τρυφερότητα καὶ τήν ἱερότητα. Στὸ παιδί πού γεννάει ἡ μάννα, νιώθει νά συντελεῖται ἓνα θαῦμα. Τὸ παιδί βλέπει στή μάννα του νά ἐνσαρκώνεται προσωποποιημένη ἡ Φύση ἡ Δημοουργός. Ὅταν κάποιος ρωτᾷ τὸν φιλόσοφο Ἀναξαγόρα ἂν γνοιάζεται τήν πατρίδα του, ἐκεῖνος ἀποκρίνεται : «Τὴν γνοιάζομαι καὶ πολὺ μάλιστα» — καὶ δείχνει τὸν οὐρανό : Τὴ μυστική, ἀπόλυτη πατρίδα.

Ὅσο κι ἂν ἓνας ἐωσφορισμός περιεργος διεγείρει σήμερα τήν ἐπιστήμη, τῆς ὑποβάλλει ιδέες μητροκτονίας, δὲν νομίζω πῶς ὁ ἄνθρωπος θ' ἀπαρνηθεῖ τελικά τὴ Φύση. Κάποτε θά καταλάβει πῶς ἀκόμα κι ὅ,τι

τεχνητό παράγει εκείνος, πάλι σ' αὐτήν τὸ χρωστάει, μὲ τὰ δικά της ὕλικά καὶ τοὺς δικούς τους νόμους τὸ συνθέτει, μὲ τὸν ἀπ' αὐτὴν κληροδοτημένο νοῦ. "Ὅ,τι κι ἂν κατορθώσουμε, ὅπου κι ἂν πᾶμε, ὅπου κι ἂν φτάσουμε, μέσα στὸ σύμπαν θὰ κυκλοφοροῦμε πάντα, καὶ ζωντανοὶ καὶ νεκροί.

Δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ τὸ ἀναγνωρίσουμε αὐτὸ σήμερα πὸ ἕνα καινούργιος νομαδισμὸς ξεσηκώνει τοὺς νέους νὰ διατρέχουν τὴν ὑδρόγειο ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση κι ἀπὸ Βορῆα σὲ Νότο. Τὴ διατρέχουν ὄχι γιὰ νὰ τῆς ἀπιστήσουν, ἀλλὰ, ἀπεναντίας, γιὰ νὰ τὴ γνωρίσουν. Εἶναι μιὰ παθιασμένη ψηλάφηση, ἐξερεύνηση, πὸν συσφίγγει τοὺς δεσμοὺς ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς, προετοιμάζει μιὰ πανανθρώπινη συναντίληψη κι ἀλληλεγγύη. Ἀντὶ νὰ περιγελοῦμε μιὰ τέτοια κίνηση, ἅς τὴν ἀντικρύσουμε κάλλιο μὲ στοργή. "Ἡ ἔχουμε τίμια πιστέψει ὅ,τι λέγαμε, ὅταν προσχωρούσαμε στὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ γι' ἀγάπη τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους, ἢ ἐμπαίζαμε τὰ θεῖα. Ἀλλοίμονο ἂν μὲ τὴ στάση μας ἀποδείξουμε τὸ δεύτερο.

* * *

"Ὅπως ὑπάρχει μιὰ σύγχρονη διαδικασία πὸν διαλύει μέσα σ' ἕνα εἶδος αὐτοσχέδιου κοσμοπολιτισμοῦ τὶς ἐθνότητες, ἔτσι ὑπάρχει καὶ μιὰ ἀντίστροφη, ἀπὸ πολιτικούς αὐτὴ λόγους ὑποκινημένη διαδικασία, πὸν ὄχι μόνον δυναμώνει τὸ αἶσθημα τῆς πατρίδας, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑποδαυλίζει, τὸ ἐξάπτει, τὸ ἐξαγριώνει. Αὐτὸ γίνεται ὅταν οἱ εὐνοημένοι τῆς ἱστορικῆς ὥρας μεγάλοι, οἱ ὑπερμεγάλοι, χειρίζονται μὲ ποταπὴ ἀτημελησία τοὺς μικροὺς, τοὺς χρησιμοποιοῦν σὰν πιόνια σὲ μιὰ παρτίδα πὸν παίζεται ἀπὸ ὑπερδυνάμεις μὲ σκοπὸ τὴν ἡγεμονία τοῦ κόσμου, ἀπόλυτη ἢ συνεταιρική. Ἡ πρόσφατη ἱστορία ἔχει γνωρίσει ἐξάψεις φανατισμένου πατριωτισμοῦ ὡς ἀντίδραση φυσιολογικὴ σ' αὐτὴ τὴ βάνανση μεταχείριση, τὴν ἀθαιρεσία, — ἅς ποῦμε σαφέστερα : τὴν προσβολή. Εἶναι οἱ στιγμὲς ὅπου κάτω ἀπὸ κάθε προσχηματικὴ ἰδεολογία καὶ ἐπαγγελία τῶν ὑπερμεγάλων, ξεσκεπάζεται τὸ τραγοπόδαρο

τοῦ Διαβόλου, τὸ ράσο τοῦ ἰησουϊτισμοῦ, τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυρότερου, ἢ καταρράκωση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἢ διαπόμπευση τοῦ πραγματικοῦ μεγαλείου.

Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγινε κι ὅταν στὶς 28 Ὀκτωβρίου 1940 ὁ Ντοῦτσε τοῦ φασισμοῦ ἐξαπέλυσε τὴν ἐπίθεσή του κατὰ τῆς χώρας μας. Γι' ἀποικία του μᾶς ὀραματιζόταν. Ἡ ἀπόπειρα ἔγινε φανερά, γιατί ὁ ἥλιος ἐκεῖνο τὸν καιρὸ βρισκόταν στὸν ἀστερισμὸ τοῦ Ἄρη, τοῦ Πολέμου. Εἶναι γνωστὸ τὸ πῶς τοῦ ἀπαντήσαμε. Ἐρχεται ἔτσι στὴν ἐπιφάνεια ἓνα ἀκόμα — ἀλλὰ κύριο — συστατικὸ τῆς ψυχικῆς εὐφορίας πὸν γέμισε τὰ στήθη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μέσα σὲ μιὰ καὶ μόνη αὐγή: τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940.

Ξαφνικά, τὸν καλοῦσε ἓνα δικτατορικὸ καθεστῶς νὰ πολεμήσει τὶς δικτατορίες. Ἐνας ἐγγῶριος, βαλκανικοῦ τύπου ὀλοκληρωτισμὸς, σάλπιζε τὸ ἐγερτήριο κατὰ τῶν ὀλοκληρωτισμῶν πὸν εἶταν ὡς ἐκεῖνη τῇ στιγμῇ τὰ πρότυπά του. Ἐχει τὸ χιοῦμορ της ἢ Ἱστορία, πὸν διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἄλλο, τὸ ἐπώνυμο, σὲ νόημα καὶ βάθος. Τὸ ἔνοιωσε αὐτὸ κι ὁ τελευταῖος πολίτης τῆς χώρας μας. Μιὰ αἰφνίδια ἐκτόνωση συντελέστηκε. Οἱ σημαῖες πὸν ξεδιπλώθηκαν ἐκεῖνο τὸ πρωί, οἱ ἰαχές, τὰ τραγούδια πὸν ἀκούστηκαν στὰ χεῖλη τῶν παιδιῶν πὸν ἔφευγαν γιὰ τὸ μέτωπο, αὐτὸ διακήρυσσαν. Πῶς εἶχε σημάνει ἢ διπλονόητη ὥρα: Ἀπελευθέρωση ἀπὸ ἓνα ζυγὸ καὶ καθαίρεση τοῦ δόγματος τῆς αὐθεντίας. Ὁ ἀέρας εἶχε γίνεи ξαφνικὰ ὀροσερὸς κι ἀνάλαφρος.

* * *

Οἱ τρανὲς χῶρες ἅς ἔχουν ἓνα ἀξίωμα στὸ νοῦ τους: Πολλὲς μεγάλες δυνάμεις ἔχουν περάσει ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς Ἱστορίας, καμμιά τους ὅμως δὲν ἔμεινε μεγάλη ἐς αἰεῖ. Αὐτὸς ὁ νόμος θὰ ἔπρεπε νὰ χαραχτεῖ καλὰ στὸ μνημονικὸ τῶν ἀλλεπάλληλων μνηστήρων τῆς παντοκρατορίας. Ὅχι πῶς θὰ τοὺς συνέτιζε· μπορεῖ ὅμως, σὲ κάποιες στιγμὲς ἐσωτερικῆς διαύγειας, νὰ τοὺς εἰδοποιῶσε. Ἡ σοφία τί ἄλλο εἶναι παρὰ τὸ συμπυκνωμένον κατακάθι μιᾶς μωρίας πὸν ἔχει προσηγηθεῖ; Τὸ

φθινόπωρο τοῦ 1940 ἡ φιλοπατρία ἔλαμψε στήν Ἑλλάδα μέ τήν καθαρότερη μορφή της. Γιατί; Γιατί συνδέθηκε ταυτόχρονα, ἄμεσα, μέ τήν ἔμπρακτη διακήρυξη τῆς ἐλευθερίας. Ἔγινε σύμβολο, ὄχι ὑποταγή σέ παράγγελμα, ὄχι συμμόρφωση μέ λειτούργημα τυπικό. Τήν ὑπόθεση τοῦ πολέμου τήν πῆρε ὁ λαός ὡς στρατός στά χέρια του. Καί μετέτρεψε τήν ἀμυντική πρόθεση τοῦ τότε Γενικοῦ Ἐπιτελείου σ' ἐνέργεια ἐπιθετική. Ἔτσι ἔφτασε στό Πόγραδες καί στό Τεπελένι.

Αὐτό τὸ πολυδιάστατο νόημα τῆς φιλοπατρίας καλεῖται νά πανηγυρίζει κάθε χρόνο σάν αὔριο ὁ ἐλληνικός λαός. Ζοῦμε σέ καιρούς πονηρούς, καχύποπτους, ὅπου οἱ ἔννοιες ἔχουν φυράνει ἢ διαφθαρεῖ, σκεπτικισμός ψυχοφθόρος συνέχει τοὺς πολύπαθους ἀνθρώπους. Εἶναι «ἔξυπνο» νά λέει κανένας σήμερα πὼς τῇ ζωῇ δέν πρέπει νά τήν παίρνεις καί πολὺ στά σοβαρά, γιατί αὐτὴ δέν σέ παίρνει στά σοβαρὰ καθόλου. Εἶναι ἄλλο τόσο ἔξυπνο νά μὴ πολυεμπιστεύεσαι τοὺς ἀνθρώπους, τίς διακηρύξεις τους, ἀκόμα καί τήν ὀρκισμένη ἀνιδιοτέλειά τους. Ὅλα αὐτὰ βρίσκονται μέσα στό πρόγραμμα τῆς ζωῆς, δέν κομίζουν κάτι νέο.

Ἐνόσω ὅμως ὑπάρχει ἀκόμα στή ζωῇ ἡ γενιά πού ἔζησε, ἰδιαιτέρα στό μέτωπο, τὸ 1940 - 41, θὰ ξέρουμε πὼς ὁ κόσμος γεννάει πάντοτε ἀνθρώπους πού, σέ μιὰν ἔστω φάση τῆς ζωῆς τους, ὁμολογοῦν πίστη σ' ἓναν κώδικα ἠθικῶν ἀξιῶν. Ἔτσι κάποιον κάποτε σ' αὐτὴν - ἐδῶ τῇ χώρα, ξεπέρασαν γιὰ μιὰ στιγμή τὸν καθημερινὸ ἑαυτό τους, γονάτισαν μπροστὰ σ' ἓνα βωμό, μετάλαβαν ἀπὸ τὸ δυσκοπότηρο τῆς θυσίας. Παρ' ὅλα τὰ πικρὰ διδάγματα τῆς μετέπειτα πείρας, δέν μετανιώνουν γιὰ ἐκείνη τήν ἀναντικατάστατη στιγμή.

Αὐτοί, ἂν τοὺς ρωτήσῃ κανένας, θὰ ξέρουνε νά ποῦν γιατί ἐδῶ καί εἰκοσιπέντε αἰῶνες ὁ Αἰσχύλος, θέλησε νά τοῦ γράφουν πάνω στὸν τάφο του ἐπιτύμβιο ὄχι πὼς στάθηκε ὁ δημιουργὸς τῆς «Ὁρέστειας», ἀλλὰ πὼς πολέμησε στό Μαραθῶνα.